

gedachtegoed” (p. 185) dat in België de naam kreeg ‘L’Art à l’école’. Het instituut in Waver had zich intussen ontwikkeld tot een toonaangevend opleidingsinstituut voor jongedames en trok leerlingen uit de hogere kringen uit heel Europa. In de laatste paragrafen wordt de architectuur van dit complex besproken.

Paul Begheyn sj haalt een broeder-jezuïet (Broeder Albert Sloommaekers sj, 1814 - 1875) uit de vergetelheid. Van hem is zeer weinig bekend, maar hij was een self-made architect die verschillende huizen van de jezuïeten bouwde of verbouwde. Maar eenvoudig broeder als hij was, werd zijn naam bijna nergens vermeld. Peter van Dael sj tenslotte, beschrijft de negentiende en twintigste-eeuwse jezuïetenkerken in Nederland, in het bijzonder De Krijtberg en De Zaaier in Amsterdam onder de titel ‘Grootsch en doelmatig’.

Tot slot: deze bundel bevat veel waardevols, maar heeft ook iets rommeligs door de vele onderwerpen. Een strakkere keuze en uitdieping van één of enkele thema’s zou welkom zijn geweest.

Jan Sloot
(Tilburg)

Noot

- 1 Patricia Romijn is misschien geen goede bron, gezien haar proefschrift nogal omstrede is evenals haar promotor: Martin Bax. (Zie o.a. Annelies van Heijst e.a., *Ex Caritate*, 181).

Willemsen, Marie-Antoinette (2015), *De lange weg naar Nusa Tenggara. Spanningsvelden in een missiegebied*, Hilversum: Verloren, pp. 220, ISBN 9789087045197, € 24,-.

De titel van dit werk zal vragen oproepen. *Nusa Tenggara* is een gebied dat nu de provincies West- en Oost-Nusa Tenggara van Indonesië omvat, met Flores als het voornaamste eiland. De titel blijft onduidelijk, en wordt ook niet duidelijker door het kaartje op p. 10 dat een schets betreft van *Nusa Tenggara* maar in feite alleen de oostelijke provincie schetst. Deze onduidelijkheid en het gebrek aan een duidelijke moderne kaart is eigenlijk het enige minpunt in dit verder erg interessante werk.

Midden jaren zeventig van de vorige eeuw nam het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) in Nijmegen in samenwerking met de Pauselijke Missiewerken (PMW, nu Missio geheten), de Katholieke Radio Omroep (KRO) en het Centraal Missie Commissariaat (CMC) het initiatief om missionarissen die tijdelijk, of permanent terugkeerden naar Nederland te interviewen over hun keuze voor het leven als missionaris, hun werkervaringen en (eventueel) hun ervaringen bij terugkeer in Nederland. Op deze manier ontstond een groot archief met *oral history*. Ook een groot aantal missionarissen van de SVD (*Societas Verbi Divini*, de paters van Steyl) nam hieraan deel. Om een deel van

deze gegevens, die betrekking hadden op de missie in Flores, vruchtbaar te maken werd Marie-Antoinette Willemsen aangezocht. Zij had eerder een proefschrift geschreven over één van de paters SVD, Jillis Verheyen (*Een pionier op Flores. Jillis Verheyen (1908 - 1997), missionaris en onderzoeker*), en de brieven van Willem van Bekkum SVD, bisschop van Ruteng (Flores) uitgegeven (*Een missionarisleven in brieven. Willem van Bekkum, Indië 1936 - 1998*). Zij is dus goed bekend met dit missiegebied.

In deze bundel worden paarsgewijs acht portretten geschetst, soms als twee tegenhangers, soms als tijdgenoten. Over het seminarieonderwijs worden de oprichter, Frans Cornelissen (rond 1930), en een latere docent Kees Maas die vanaf 1967 docent was op het grootseminarie geportretteerd. Hierdoor worden de ontwikkeling en de spanningen sinds de jaren zestig goed zichtbaar. Dat het niet louter ging om spanningen tussen Indonesiërs en Nederlanders, maar soms vooral tussen conservatieve en progressieve missionarissen wordt in het levensverhaal van Kees Maas duidelijk.

Het tweede paar portretten behandelt twee 'ontwikkelingswerkers *avant la lettre*': Jan van Doormaal en Johan Loeters. Hun levens lopen grotendeels parallel. Beiden hadden een landbouwkundige achtergrond, de een had in Wageningen gestudeerd en was daar gepromoveerd, de ander had tropische landbouwkunde gestudeerd in Deventer. Het getuigt van de vooruitziende blik van de oversten dat ze al vóór de oorlog mensen klaar maakten voor het latere ontwikkelingswerk. Het verhaal geeft een goed inzicht in het moeizame proces van ontwikkeling, de soms tegengestelde normen en verwachtingen van de gulle Westerse gever en de ontvangende, soms eigenwijze, en meer vertrouwd met de lokale omstandigheden zijnde missionaris. En dan was er nog de inheemse bevolking die het soms niet meer kon volgen. Dat sommige missionarissen gedesillusioneerd naar huis terugkeerden is te begrijpen.

Ook tussen missionarissen waren spanningen. Sommige van hen zaten als het ware ingebakken in het systeem. In ieder missiegebied waren er twee lijnen: er was een kerkelijke overheid (apostolisch vicaris, later bisschop) en een overste van de congregatie, in dit geval de overste van de SVD. Anton Thijssen was eerst regionaal overste, en daarna bisschop. Zijn medebroeder Antoon Bakker werd overste. Hun belangen verschilden soms, en dat kon leiden tot conflicten. Bovendien groeide intussen ook het aantal inlandse clerici, en daardoor de spanning tussen Indonesiërs en buitenlandse missionarissen. Het verhaal van deze twee vormt het hart van dit boek. Het is verreweg het langste en er worden veel thema's aangestipt, zoals de koloniale houding van de missionarissen, de problemen van de *adat*, de moeizame inculturatie, de strijd om het onderwijs, de gevolgen van de revolutie onder Suharto en de daarop volgende moord op communisten en wat daarvoor doorging. Het is overigens vooral een verhaal over Anton Thijssen geworden, van Bakker horen we na p. 123 niets meer, hij verdwijnt via voetnoot 118. De verschillende thema's verdienen overigens wel een uitgebreidere verhandeling.

De laatste twee verhalen gaan over de boekbinder Petrus Laan en de schipper Marianus Klein Koerkamp. Dezen waren geen priesters, en als broeders hadden zij een lagere plaats in de hiërarchie en daarom is er voor hun geschiedenis vaak minder aandacht. Ook in de genoemde Kommissie Memoires zijn zij ondervetegenwoordigd. Hun betekenis als ondersteuning voor het directe missiewerk, en hun sociale contacten met de plaatselijke bevolking waren echter soms zeer groot. Petrus Laan was jarenlang hoofd van de Arnoldus-drukkerij der SVD op Flores waar een stroom van boeken, zowel kerk- als schoolboeken, werd gepubliceerd. Later ontwikkelde hij zich bovendien tot een historicus van de missie. Marianus Klein-Koerkamp werd een 'schipper naast God' als schipper, botenbouwer, later machinist, nog later als tweede machinist van de missieboot die voor de missie de verbindingen onderhield tussen de eilanden van Indonesië, met name tussen Flores, Sumba, Sumbawa en Timor. Zijn diverse functies laten zien hoe groot zijn inzetbaarheid en zijn dienstbare instelling waren.

Er worden in deze verhalen veel thema's aangestipt, soms enigszins behandeld, maar nooit diepgaand. Daar is het kader van 'verhalen' ook niet geschikt voor. Een buitenstaander krijgt zo geen totaalbeeld van de geschiedenis van deze missie die voor de R.K. Kerk in Indonesië de belangrijkste was (en nog is, gezien de vele roepingen). Het zou goed zijn om de hele geschiedenis van de missie op Flores op papier te zetten (met een goede kaart erbij!)

Jan Sloot
(Tilburg)

Foblets, Marie-Claire, Katayoun Alidadi, Zeynep Yanasmayan (eds) (2014), *Belief, Law and Politics, What Future for a Secular Europe*, Farnham: Ashgate, pp. 290 + xx, ISBN 9781472453464, £ 80,-.

In 2010 startte het door de Europese Commissie gefinancierde onderzoeksproject 'Religious Diversity and Secular Models in Europe' (RELIGARE). Begin 2013 werd het project afgerond en in december 2014 kwam de laatste publicatie uit: *Belief, Law and Politics*, een veertig dichtbedrukte pagina's tellend eindrapport met 28 reacties in evenzo vele hoofdstukken op dat rapport. Een aardig boek voor sociologen die willen weten hoe hun onderzoek gebruikt en soms misbruikt wordt in de politieke arena en goede kost voor iedereen met interesse in de juridische relatie tussen kerk en staat.

Zoals de titel al doet vermoeden, ligt er in deze publicatie grote nadruk op politiek en met name wetgeving. Op welke manier kan Europese regelgeving ervoor zorgen dat er goed omgegaan wordt met religies en gelovigen, dat er niet gediscrimineerd wordt, niet in negatieve of positieve zin? Dat zijn de leidende vragen. In het RELIGARE rapport zijn